

**O‘zbekiston Respublikasi**  
**Oliy va o‘rta maxsus ta’lim Vazirligi**  
**Andijon davlat universiteti**  
**«Tarix» fakulteti**  
**«Tarix» yo‘nalishi 3-bosqich «Д» guruh**  
**G‘aniev Muhammadjonning**

# **КУРС ИШИ**

***Mavzu: «Qashqadaryo vohasi shaharlari».***

|                          |                          |
|--------------------------|--------------------------|
| <b><i>Bajardi:</i></b>   | <b><i>G‘aniev. M</i></b> |
| <b><i>Tekshirdi:</i></b> | <b><i>Hakimov. A</i></b> |

***Andijon 2016***

Reja

Kirish

1. Qashqadaryo voxasidagi eng qadimgi shaxarlar  
Erqo‘rg‘on va Uzunqir.

2. Ilk o‘rta asrlarda Kesh shaxri.

3. Amir Temur va Temuriylar davrida Qashqadaryo  
vohasi shaharsozligi.

Xulosa

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

## Kirish

YUrtimizda ilk shaharsozlik asoslarining paydo bo'lishi, shakllanish bosqichlari asosan yozuvsiz davrlarga to'g'ri keladi. Bu o'rinda arxeologik ma'lumotlarning ahamiyati nihoyatda ulkan bo'lib, ilk shaharlar tarixini tadqiq etishda, ulardan asl manbalar sifatida foydalanish dolzarbdir. Mashhur arxeolog olim B.A.Ribakovning fikricha, arxeologiyani tarixiylik nafaqat tarixning turli davrlaridagi voqealarni tashqi boglanishi va izchilligiga qarab tasvirlabgina qolmasdan, balki qator muhim tarixiy muammolar: xo'jalik tarixi, ijtimoiy rivojlanish tarixi, din va san'at, etnogenez va qadimgi qabilalar migratsiyasi tarixi, davlatchilikning paydo bo'lishi masalalari, antik yoki o'rta asrlar shaharlari masalalari, savdo-sotiq tarixi, madaniyatlarning o'zaro almashinuvi kabi masalalarni o'rganish bilan izohlanadi. Haqiqatan ham, moddiy madaniyat-tarixning eng qadimgi bosqichlarini o'rganishda muhim manba hisoblanib, jamiyatning o'lg'a qarab rivojlanish xususiyatlarini va qonuniyatlarini ko'p miqdorli turli-tuman materiallar orqali ochib berishga imkoniyat yaratadi. Ayni paytda, haqiqiy tarixni ochib berish maqsadida arxeologik manbalarni tahlil qilish va qayta ishlash tapab etiladi. Ushbu uslubiy yondashuv to'laqligicha shaxs madaniyatining dastlabki bosqichlari uchun ham xosdir. Bu jarayonni o'rganish uchun tarixiy va arxeologik o'rganish uslublarining tahlili o'ta muhimdir. O'rta Osiyoning qadimgi va o'rta asrlar shaharlari va shahar manzilgohlarining o'rganilish tarixi 100 yildan ziyodroq vaqtni o'z ichiga oladi (bu jarayon xazina izlovchilar va havaskorlar qazishmalaridan boshlanib, ko'p hollarda ilmiy uslubga rioya qilinmagan). Bu davrda ko'p sonli maqolalar va to'plamlar, mintaqaning ma'lum viloyatlari (Parfiya, Marg'iyona, Xorazm, Baqtriya, So'g'd, Farg'ona va CHoch) shahar madaniyati tarixiga bag'ishlangan monografiyalar bo'limlari nashr yuzini ko'rdi.

O'rta Osiyoda ilk shaharlarning taraqqiyot bosqichlari mavzusi bo'yicha bugunga qadar amalga oshirilgan tadqiqotlar orasida mintaqada shaharsozlik madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi tarixini to'la holicha qamrab oluvchi

ilmiy tadqiqotlar juda kam. Ular asosan alohida shaharlar va tarixiy-madaniy viloyatlardagi shaharsozlik madaiiyatiga bag'ishlangan. Antik va o'rta asrlar davri shaharlar taraqqiyoti haqida ko'pdan-ko'p ishlar amalga oshirilgan. Ammo mintaqada ilk shaharsozlik tarixi butun mintaqa miqyosida ilmiy gadqiqot sifatida etarli darajada o'rganilmagan. Ayniqsa, qadimgi shaharlarning iqtisodiy, ijtimoiy, harbiytsiyosiy va hududiy' funksiyalari, ularning bir-biriga ta'siri va aloqadorligi haqida yoritilgan ma'lumotlar kam bo'lib, ushbu dolzarb mavzu maxsus tahlilga muxtoj. Mavjud manbalar va ma'lumotlar qadimgi shaharlarni ishlab chiqarishning turli sohalari markazlari, iqtisodiy va texnologik yangiliklar maskanlari sifatida chuqurroq o'rganilishiga imkon beradi.

Qadimgi shaharlar tarixini o'rganishning eng asosiy xususiyatlaridan yana biri shupdaki, sivilizatsiya bilan bog'liq bo'lgan yaigi shaharsozlik madaniyati markazlarining turli hududlarda paydo bo'lishi o'zining ahamiyatiga ko'ra, jamiyat rivojlanishining o'zaro aloqalari va umummadaniy an'analarida ham kuzatiladi. Masalaning kam o'rganilgan ushbu jihatlarini tadqiq etish muhim vazifadir.

Ilk shaharlar tarixida ro'y bergan madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlarni, ilk shaharlar taraqqiy etishining asosiy omillari va sabablarini zamonaviy yondashuvlar asosida aniqlash maqsadidan kelib chiqib, darslik oldiga quyidagi asosiy vazifalar qo'yildi.

## **1. Qashqadaryo voxasidagi eng qadimgi shaxarlar Erqo'rg'on va Uzunqir**

O'rta Osiyodagi urbanizatsiya jarayonlari faqat ichki tabiiy-geografik va ijtimoiy-siyosiy sharoitlar hamda qo'shni jamoalardagi madaniy ta'sir bilan bog'liq bo'lmasdan, avvalo, YAqin va O'rta SHarqdagi jahon urbanistik markazlari bilan ham chambarchas bog'liq edi. Zarafshon va Qashqadaryo vohalarini o'z ichiga olgan qadimgi So'g'diyona manzilgohlari rivojlanish tizimidagi jarayonlar ham qo'shni hududlar bilan o'zaro bog'liq holda kechdi. Bugunga qadar olib borilgan arxeologik tadqiqotlar tahlili shundan dalolat beradiki, So'g'diyona va unga qo'shni bo'lgan Baqtriya hududlarida dastlabki shaharlarning tarixiy-madaniy asosi bo'lgan o'troq dehqonchilik madaniyati Janubiy Turkmaniston va Afg'onistondagi qadimgi dehqonchilik markazlari bilan uzviy bog'liqdir. CHunonchi, Zarafshonning yuqori oqimlarida ochilgan Sarazm manzilgohining eng pastki qatlami topilmalari Geoksyur I topilmalariga juda o'xshash ekanligi eneolit davridayoq So'g'diyonaning tog' oldi hududlari qadimgi dehqonchilik o'chog'laridan biri ekanligining dalilidir.

So'nggi yillarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar Qashqadaryo vohasi (Janubiy So'g'd) qadimgi shaharlarini o'rganish masalalariga ham ko'pgina aniqliklar kiritdi. Asrimizning 60-yillarida M.E.Masson Erqo'rg'on ko'hna shahrida tadqiqot ishlari olib borib uning yirik ko'hna shahar ekanligi, bir necha madaniy qatlamlar rivojlanish jarayonidan dalolat berishini ta'kidlasa ham, uning shakllanishi va rivojlanishi dastlabki bosqichdagi aniq sanasini bermagan. Keyingi tadqiqotlar esa Erqo'rg'on ko'hna shahrining shakllanishi va rivojlanishi, shaharsozlikning paydo bo'lishi, moddiy madaniyat va iqtisodiy tarixi, xronologiya va davrlashtirish masalalariga ko'pgina aniqliklar kiritish imkonini berdi.

Erqo'rg'on ikki qator mustahkam himoya devorlari bilan o'ralgan bo'lib, tashqi devorning hududi 150 gektarga yaqin, ichki devorning hududi esa 40 gektarga yaqin. Mil. avv. IX-VIII asrlarda Erqo'rg'on o'rnida o'troq aholi manzilgohi paydo bo'ladi. So'nggi ma'lumotlarga ko'ra u mudofaa inshootlari bilan muhofaza etilgan bo'lishi mumkin. Erqo'rg'on qazishmalarining ko'pqatlamliligi miloddan

avvalgi VII-VI asrlarda koʻhna shahar hududi jadallik bilan oʻzlashtirilib borilganidan dalolat beradi.

Erqoʻrgʻonning ijtimoiy-oʻtroqlashish rivojlanishi uning sugʻorish tarmoqlari bilan uzviy bogʻliq holda kechgan. Tipologik klassifikatsiya va statistik maʼlumotlarning tahliliga qaraganda, yashash makonlari oʻz oʻlchamlariga koʻra ierarxik tizim ostida tarqalgan va ushbu qadimgi Soʻgʻdiyona jamoasi tizimining eng choʻq-qisida Erqoʻrgʻon koʻhna shahri turgan. SHuningdek, mahalliy ahamiyatga molik boʻlgan kichik shaharlar ham mavjud boʻlgan.

Erqoʻrgʻon topilmalari hamda bu erda ochilgan hokim saroyi, shahar ibotxonasi, daxma va maqbaralarni boshqa hududlardagi topilmalar bilan solishtirib va qiyoslab shunday xulosa chiqarish mumkinki, qadimgi Soʻgʻd shaharlari meʼmorchiligi - qadimgi SHarq shaharsozligining koʻplab usullari, xususan qoʻshni Baqtriya va Margʻiyonaning bronza va ilk temir asriga oid boy bunyodkorlik merosi bilan uygʻunlashib, oʻziga xos yoʻnalishda davom etadi.

FA Arxeologiya institutining soʻnggi yillardagi tadqiqotlariga koʻra, Erqoʻrgʻonning pastki qatlamlaridan mil.avv. IX-VII asrlarga oid madaniy qatlamlar aniqlandi. SHuningdek, Erqoʻrgʻonda toʻrtta qurilish davri mavjud boʻlganligi hamda birinchi qurilish davriga oid eng qadimgi himoya devori mil.avv. VIII-VII asrlarda bunyod etilganligi kuzatildi. Demak, soʻnggi tadqiqotlar ham Erqoʻrgʻonni Oʻrta Osiyoning boshqa shu davrga oid yodgorliklari qatori (Qiziltepa, Marv, Boloi Hisor, Uzunqir, Afrosiyob va boshq.) urbanistik markazlar safiga kiritish mumkinligini yana bir marta isbotlaydi.

SHarqiy Qashqadaryo (Kitob-SHahrisabz vohasi) hududlaridan soʻnggi yillarda mil. avv. I ming yillikning birinchi yarmi va oʻrtalariga oid shaharsozlik madaniyati haqida yangi maʼlumotlar olindi. Bu hududlardagi Sangirtepa va Uzunqir yodgorliklari Qashqadaryo oʻrta oqimidagi SHoʻrobsoy daryosi boʻyida vohaning eng yirik va qadimiy madaniy-xoʻjalik hududida joylashgan.

Sangirtepadagi arxeologik-stratigrafik tadqiqotlar natijasida yodgorlikning shakllanish tarixi, uning oʻzlashtirilishi va tashlandiq holga kelish bosqichlari aniqlangan. Yodgorlikning ilk shakllanish davri mil. avv. IX-VIII asrlarga oiddir.

Ushbu davrda bu erda mustahkam paxsa devor bilan o'ralgan yirik inshoot qad ko'taradi.

Uzunqir ko'hna shahrining dastlabki tashqi devori bo'rtib chiqqan, to'g'ri burchakli burjlarga, burjichi xonalariga, yarim ustunlarga, jangovar va «soxta» shinaklarga ega bo'lgan. Bunday tuzilishiga ega bo'lgan devorlar Janubiy O'zbekistonning mil. avv. VIII-VI asrlarga oid birorta yodgorligida uchramaydi (ular boshqa yodgorliklarda biroz keyingi davrlarda paydo bo'ladi). Lekin, Old Osiyo yodgorliklari bilan ko'pgina umumiy jihatlarga ega. Masalan, Bobilning (mil. avv. VII-VI asrlar) va ba'zi Mesopotamiyadagi boshqa yirik shaharlarning mudofaa devorlari burjlar bilan mustahkamlanib, yarim ustunlarga ega bo'lganki, bu hol Uzunqir me'morlari tomonidan Old Osiyo an'analari qo'llanilganidan dalolat beradi.

Uzunqirdagi arxeologik tadqiqotlar uning hududida hayot mil. avv. I ming yillik boshlarida paydo bo'lganligidan dalolat beradiki, yodgorlik markaziy qismidagi shurfdan topilgan va qadimiy manzilgoh bo'lganligidan dalolat beruvchi mil. avv. VIII asrga oid sopol siniqlari majmuasi shuni ko'rsatadi. Mil. avv. VII asrga kelib esa manzilgoh mustahkam mudofaa devorlari bilan o'rab olinadiki, bu shaharsozlikning yorqin namunasidir.

Uzunqir shaklidagi ilk shaharlarning paydo bo'lishini O'rta Osiyodagi eng qadimgi davlatlarning vujudga kelishi jarayoni bilan bog'lash mumkin. Ilk temir davrida So'g'diyona hududlari qadimgi Baqtriya tarixiy-madaniy viloyati tarkibiga kirgan. SHuning uchun ham So'g'diyonaning yirik shahar markazlari (Af-rosiyob, Ko'ktepa, Buxoro, Uzunqir, Erqo'rg'on) va aynan Baqtriya markazlarining (Baqtr, Oltindilyor, Qiziltepa) me'morchiligi, hunarmandchiligi va moddiy madaniyati bir-biriga ancha yaqin bo'lib, umumiy tarixiy madaniy jarayonlar ta'sirida rivojlangan. So'nggi yillarda Sangirtepada tadqiqot ishlarini davom ettirgan M.Xasanov xulosalariga ko'ra, Sangirtepada mil.avv.IX-VIII asrlardan V-IV asrlargacha bo'lgan Baqtriyadagi Kuchuktepa uchala davri (I-II-III) sopol majmualari kuzatiladi. SHuningdek, bu erdan So'g'd hududlarida birinchi bo'lib zardo'shtiylik ibodatxonasining markaziy zali ochildi.

Fikrimizcha, So‘g‘diyona vohasidagi dastlabki shaharlar qishloqlardan iqtisodiy, siyosiy va madaniy mavqei bilan ajralib turgan. Tadqiqotlar natijalarining tahliliga qaraganda eng qadimgi shaharlar asosan aholisi sug‘orma dehqonchilik bilan shug‘ullangan vohalarda, qadimgi savdo yo‘llari bo‘ylarida, hukmdorlar qarorgohlari atroflarida paydo bo‘lgan. Bunday shaharlar o‘zlari joylashgan vohalarning siyosiy, iqtisodiy, madaniy, diniy va harbiy markazlari vazifasini bajargan bo‘lishi shubhasizdir.

So‘g‘diyona shaharsozligining paydo bo‘lishi va rivojlanishi masalalariga xulosa yasab shuni aytish mumkinki, ilk shahar-sozlikning shakllanishi jamiyat taraqqiyotidagi rivojlanish bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bu jarayon uzoq va bosqichma– bosqich davrlarni o‘z ichiga oladi. So‘g‘diyona shaharsozligining shakllanishi va rivojlanishi bunga yorqin misol bo‘lishi mumkin.

So‘nggi yillarga qadar O‘zbekiston hudularida ilk shahar madaniyatining shakllanishi miloddan avvalgi I ming yillikning o‘rtalari deb kelinar edi. Asoslari neolit va eneolit davrlariga borib taqaladigan So‘g‘diyona shaharsozligi miloddan avvalgi I ming yillikning birinchi choragidayoq shakllana boshlaydi. Afrosiyob, Ko‘ktepa, Erqo‘rg‘on, Uzunqir kabi ko‘hna shaharlar mil. avv. I ming yillik o‘rtalarida mustahkam mudofaa inshootlariga ega edi. Tadqiqotlar natijalariga qaraganda ularning yoshi 27 asrdan kam emas. Bu ko‘hna shaharlar yuqori darajada rivojlanib ko‘p hollarda dehqonchilikka asoslangan vohalarda shakllandi va taraqqiyot bosqichlarini bosib o‘tdi. SHuningdek, bu ko‘hna shaharlarda hunarmandchilik, o‘zaro almashinuv va savdo-sotiq gurkirab rivojlanadi. Xullas, So‘g‘diyona O‘zbekistonda dastlabki shaharsozlik madaniyati paydo bo‘lgan hududlardan biri deyishga jiddiy ilmiy asoslar bor.

Qashqadaryo vohasi mil. avv.VI-IV asrlar yodgorliklari So‘g‘dionaning boshqa hududlariga nisbatan yaxshiroq o‘rganilgan. Vohadagi ko‘hna shaharlardan biri Erqo‘rg‘on mil. avv. VIII-VII asrlarda shakllanadi va ahamoniylar davriga kelganda hududlari ancha kengayib, to‘rtburchak shaklda devorlar bilan o‘rab olinadi. Undan tashqari bu davrga kelib ko‘hna shahar atrofida alohida qishloq manzilgohlari paydo bo‘ladi. Bu davrda dehqonchilik

vohalari atroflarining o'zlashtirilishi shaharlar bilan bog'liq bo'lib, o'zlashtirilgan hududlar shaharlarga vositachi yoki tayanch vazifani bajargan. Bunday kichik qishloqlarning bir qismi shahar aholisining shahar tashqarisidagi erlari bo'lgan bo'lishi ham mumkin. Mil. avv. VI-V asrlar vo'ha va shahar yagona jamoadan iborat bo'lib yaxlit So'g'd o'lka-satrapiyasini tashkil etgan bo'lishi mumkin.

Tadqiqotlar natijalaridan xulosa chiqarib, ahamoniylar davriga oid Janubiy So'g'ddagi quyidagi inshootlar shakllarini belgilash mumkin: rejaviy tuzilishi to'g'ri burchakli va ikki qator devor bilan mustahkamlanib maydoni 3 gektar bo'lgan alohida qal'a qo'rg'oni (Sangirtepa); qishloq xo'jalik vohasi aholisi uchun harbiy boshpana vazifasini bajaruvchi va maydoni 34-70 gektar bo'lgan yirik qal'alar (Erqo'rg'on, Uzunqir); paxsa-xom g'ishtlari bo'lmagan hamda maydoni 2 gektargacha bo'lgan yarim erto'la va erto'lalardan iborat qal'alar (Qo'rg'ontepa, Somontepa, Ko'zatepa, To'rtburchaktepa va boshq.); tabiiy-geografik qurilishlarga asoslanib, alohida turar-joylarga ega bo'lgan manzilgohlar (Daratepa, Qorovultepa); qishloq uy-qo'rg'onlari (Saroytepa, SHo'rob, CHoshtepa). Vohadagi eng yirik yodgorliklardan biri bo'lgan Uzunqir ko'hna shahri ahamoniylar davrida o'zida barcha himoyalani belgilarini aks ettiruvchi mustahkam devor bilan o'rab olinadi. Uzunqir va uning atroflaridagi me'morchilik va himoya inshootlari (70 gektarga yaqin) yuqori darajadagi shaharsozlik madaniyatidan dalolat beradi.

Mil. avv. VI-IV asrlarda So'g'diyona hududlarida ko'plab shahar va qishloqlar bo'lib, ular fors podsholariga katta-katta soliqlar to'lab turar edilar. Arxeologik tadqiqotlar natijasida Zarafshon va Qashqadaryo vohalaridan bu davrga oid Uzunqir, Erqo'rg'on, Daratepa, Sangirtepa, Lolazor, Ko'ktepa, Afrosiyob, Xo'ja Bo'ston kabi 50 dan ziyod ko'hna shahar va manzilgohlar ochib o'rganilgan. So'g'diyona hayotida dehqonchilik katta hamiyatga ega edi. SHunisi muhimki, dehqonchilik sun'iy sug'orishga asoslangan bo'lib, bu haqda yozma manbalar ham ma'lumotlar beradi.

## **2. Ilk oʻrta asrlarda Qashqadaryo vohasi shaharlari.**

V-VII asrlarda o`rta Osiyoda, bir tomondan, yerga egalik qilish munosabatlarining o`rnatilishi va mustahkamlanib borishi, ikkinchi tomondan, ko`chmanchi chorvadorlarning beto`xtov shiddat bilan kirib kelishi va o`troqlashuvi shahar va qishloqlarning qiyofasi va aholisining turmush tarzi-yu ahvoliga jiddiy ta'sir ko`rsatadi. Ziroatkor yerlar kengayib, dehqonchilik vohalarining suv ta'minoti tubdan yaxshilandi. Tog`oldi maydonlariga suv chiqarilib, yangi yerlar o`zlashtirildi. Shaharlar gavjumlashdi. Qishloqlarda "ko`shk", "qasr", "qo`rg`ori" va "qo`rg`oncha" nomlari bilan shuhrat topgan istehkomli turar joylar qad ko`tardi.

Ko`shk, qasr va qo`rg`onlar ko`proq yirik sug`orish shoxobchalari boshida, markaziy shaharlarning tevarak-atrofida hamda dehqonchilik vohalari chegaralari bo`ylab joylashgan edi. Suv chiqarilib obod etilgan vohalar bo`ylab katta-kichik qal`alar, mayda qo`rg`onchalar quriladi. Ko`shk va qasrli qo`rg`onlarda mulkdor dehqonlar, qo`rg`onchalarda esa ziroatchi mehnatkash aholi yashar edi.

Istehkomli qasr, qo`rg`on va ko`shklar asosan tashqi dushman hujumiga qarshi mudofaa inshooti, chokarlar to`planadigan joy, ma'muriy markaz hamda oziq-ovqat va qurol-yarog` saqlanadigan ombor vazifasini o`tagan.

O`rta asrlarda shaharlar uch qismdan iborat bolgan. Ular "ark", "shahriston", "rabod" deb yuritilgan. Shaharlarning uchala qismi ham alohida-alohida devorlar bilan o`rab olingan. Ularning bir nechta darvozalari bo`lgan. Shahar devorlari bo`ylab oqib o`tgan anhor *xandaq* vazifasini bajargan.

*Ark* -shaharninh hokim qasri joylashgan qismi.

*Rabod* -shaharning tashqi mavzesi.

*Ixshid* - viloyat hokimi.

*Shahriston* -shaharning ichki qismi.

*Najjorlik* –duradgorlik.

Bu davrda Sug`d, Xorazm va Toxariston aholisining alohida-alohida yozuvlari bo`lib, sug`d va xorazm yozuvlari qadimgi oromiy yozuvi asosida maydonga kelgan ediToxar yozuvi baxtar yozuvi asosida shakllangan edi. Xat, hujjat va ayrim axborotlar kabi maktubotlar asosan charm, yog`och, sopolga va kamdankam

hollarda qog'ozga bitilardi. Chunki qog'ozning bahosi nihoyatda baland edi. Ayrim bitiklar esa hatto podsho saroylari va ibodatxona devorlariga ham yozilardi. Ular orasida elchilik maktublari, xo'jalik kirim va chiqimlari, yuridik shartnomalar, astronomik hujjat, tarixiy yodnomalar hamda diniy aqidalar bitilgan nodir qo'lyozma topilmalar bor. Bizning zamonimizgacha saqlanib qolgan Sug'd yozuvlari Panjikent yaqinidagi **Qal'ai Mug'da**, Sharqiy Turkistondagi **Turfan** shahri yaqinida, Samarqandning qadimiy xarobasi **Afrosiyob**da qayd etilgan.

Ularda Sug'dning siyosiy tarixi, huquq va qonunlari, iqtisodiy va diniy e'tiqodlari xususida muhim ma'lumotlar keltirilgan.

Sug'dda o'g'il bolalar besh yoshga to'lgach, yozuv va hisobga o'rgatilar, so'ngra ular 20 yoshga kirganlarida savdo ishlarini o'rganish uchun o'zga mamlakatlarga jo'natilar edi. Sug'd xati asosida uyg'ur va turk yozuvlari shakllangan. Uyg'ur yozuvidan esa o'z navbatida keyinchalik mo'g'il va manjur xatlari paydo bo'lgan. Sug'diylarning kattagina guruhi doimo turk xoqonlarining qarorgohida yashagan. Ularning ayrimlari saroy a'yonlari va ma'murlari qatoridan o'rin egallab, maslahatchi, elchi, xat va savodga o'rgatuvchi ustoz vazifasini bajarganlar.

Shuningdek, ko'k turk xati ham qo'llanilgan. Turklarning bu yozuvi biri ikkinchisiga tutashib ketadigan 38-40 harflardan iborat edi. U tosh va yog'ochlarga o'yib yozishga nihoyatda qulay edi. Qadimgi *ko'k turk bitiklari* (Kultegin va Bilga xoqon bitiklari) Oltoy va Sharqiy Turkistondan tashqari, Yettisuv, Farg'ona va Zarafshon vodiylaridan topilib, o'rganilgan. Ular qabr toshlari, sopol va metall buyumlar, yog'och hamda tanga pullarga bitilgan.

Ilk o'rta asrlarda yurtimizda *sug'd, xorazm, toxar* va *ko'k turk* yozuvlari mavjud bo'lgan

XI asrdan boshlab yerdan foydalanishda iqto tartiboti juda keng yoyiladi. Qoraxoniylar tomonidan hukmron sulola namoyandalaridan tashqari oliy darajali harbiylar, davlat ma'murlari va mahalliy zodagonlarga ham katta-katta yer maydonlari iqto tarzida hadya qilinadi. Iqto tartibi qoraxoniylar uchun bo'ysundirilgan mamlakatlar aholisidan tegishli soliqlarni undirib, uni

boshqarishning eng qulay shakli hisoblangan. Chunki iqto daromadlarning bir qismini muttasil olib turilishini ta'minlagan. Bu davrda iqto tartibi shunchalik kengaydi-ki, faqat ayrim qishloqlargina emas, balki butun bir viloyat va yirik shaharlardan olinadigan daromadlar ham iqto tarzida in'om qilib beriladigan bo'ladi. Iqto tartibi keng qo'llanishi bilan u vaqtinchalik in'omdan umrbod foydalanishga, bora-bora esa hatto avloddan-avlodga o'tadigan merosiy mulkka aylana boshlagan. Shunday qilib, XI-XII asrlarda Movarounnahrda va Xurosonda iqto yerlari kengayib, mulkchilikning asosiy shakllaridan biriga aylanadi. Bu davrga kelib musulmon ruhoniylariga bo'lgan e'tiborning kuchayishi va mamlakatda ularning siyosiy ta'sirining tobora ortib borishi" bilan vaqf yerlari ham ancha ko'paydi. Garchi bu davrda barzikorlar ilk o'rta asrlardagi kadivarlarga nisbatan ozod hisoblansalar-da, ammo ularning zimmasiga davlat tomonidarturli soliq va har xil majburiyatlar yuklangan edi. Sug'orish tarmoqlari, to'g'onlar, yo'l va qafalar qurish va ularni ta'mir etishda ularning ishtiroki shart edi.

XI-XII asrlarda ayniqsa shaharlar kengayadi, aholisining soni ko'payib, ular yanada gavjumlashadi. Samarqand, Buxoro, Termiz, o'zgan, Toshkent kabi shaharlar ichki va tashqi savdo uchun xilma-xil hunarmandchilik mahsulotlari ishlab chiqaradigan hamda chaqa-tangalar vositasi bilan olib boriladigan bozor tijoratining markaziga aylanadi. Shaharlar markazida shohona saroylar, raasjid, madrasa, minora va hamrriom kabi ko'plab mahobatli imorallar qad ko'taradi. Shahar ichi va uning atrofida savdo va hjarmandchilik mahallalari, karvonsaroylar va bozorlar barpo etiladi. Bu davrda shaharlarda ayniqsa, kulolchifik, shishasozlik, miskarlik va chilangarlik rivoj topadi. XI-XII asrning sirli koshinkor va qabartma naqshli sopol idish va tovoqlari, rangdor shisha buyumlari, naqshinkor mis idishlari o'zining xilma-xilligi va yuqori darajada nafisligi bilan ajralib turadi. Hunarmandchilikning taraqqiy etishi hamda ichki va tashqi savdoning kengayishi bilan bozor tijoratida pulga talab oshadi. Natijada qoraxoniylar va ularning viloyat hokimlari eloqxonlar tomonidan kumush va misdan ko'plab chaqa va tangalar zarb qilinadi. o'sha vaqtlarda Bolasog'un, Tarozi,

o`zgan, Toshkent, Samarqand, Buxoro va boshqa shaharlarda pul ishlab chiqaradigan zarbxonalar bo`lgan.

### **3. Amir Temur va Temuriylar davrida Qashqadaryo vohasi shaharsozligi.**

Ma'lumki, o'lkamiz hududlarida shahar madaniyatining paydo bo'lishi bronza davriga borib taqaladi va bu jarayon turli davrlarda bosqichma-bosqich rivojlanib boradi. Ayniqsa, XV asrda, ya'ni, Amir Temur va Temuriylar davrida shahar madaniyati o'rta asrlar davri o'z rivojining yuqori cho'qqisiga ko'tarilgan edi. O'z davrida Amir Temur o'z saltanati hududlarini g'arbda O'rta Er dengizigacha, shimolda Rossiya hududlari, janubda Hindistongacha bo'lgan erlarni o'z ichiga olgan holda kengaytirishga erishgan edi. U hokimiyat tepasiga kelgach mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirish bilan birga shaharlar taraqqiyotiga ham alohida e'tibor qaratdi. U tug'ilib o'sgan yurti SHahrisabz (Kesh) da mahobatli Oqsaroy va ko'rkam machitlar, poytaxti Smarqandda ulug'vor va hashamatli binolar, Turkistonda, Damashqda, Tabrizda masjidi – madrasalar barpo etishda bosh-qosh bo'ldi. Amir Temur va temuriylar davridagi katta va kichik shaharlarda tinchlik hamda osoyishtalik o'rnatilib, ishlab chiqarish, ilm-fan, madaniyat va o'zaro iqtisodiy – savdo aloqalari rivojlandi. Bu davrda Samarqand va Hirotidan tashqari Buxoro, Xiva, SHahrisabz, Balx, Mashhad, SHeroz kabi ko'plab madaniy markazlar mavjud edi.

Ma'lumki, Amir Temur va Temuriylar davri Movarounnahrda ro'y bergan tarixiy-madaniy jarayonlardan SHahrisabz ham chetga qolmagan. Amir Temur o'z vatani sifatida, temuriy shahzodalar esa bobolarining yurti sifatida SHahrisabzga nihoyatda katta e'tibor qaratib, bu erda ko'pgina obodonchilik ishlari, madaniy-me'moriy inshootlar bunyod etganliklari bois Kesh-SHahrisabz o'rta asrlarda "Qubbatul ilm val adab" degan muqaddas nomga sazovor bo'lgan edi. SHarofiddin Ali YAzdiy ma'lumotlariga ko'ra, SHahrisabzda o'z davrining mashhur islom namoyondalari yashagan bo'lib, ulardan biri Abu Muhammad Obdon Keshiy edi. XIV-XV asrlarda Abdulloh Samarqandiy, Abu Abdulloh Muhammad Buxoriy va Abdul Husayn Muslim Nishopuriylar ham SHahrisabzda yashab islom tariqatini rivojlantirganlar.

Amir Temur va temuriylar davrida ham, hozirgi kunda ham Kesh-SHahrisabzga keluvchilarning diqqat e'tiborini tortib turgan yirik me'morchilik

inshooti bu – Oqsaroy binosi hisoblanadi. XIV asr oxiri –XV asr boshlarida bunyod etilgan bu yodgorlikning umumiy balandligi o‘z davrida 70 metrga yaqin bo‘lib, hozirgi kunda 38 metri saqlanib qolgan. Yodgorlik haqida SHarofiddin Ali YAzdiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Ibn Arabshoh, Zahiriddin Muhammad Bobur, ispan elchisi de Klaviholar ma’lumotlar beradilar. Oqsaroyning saqlanib qolgan ikkita ulkan ustuni sirlangan mozaika va betakror o‘yma naqshlar bilan bezatilgan. Bu erdagi geometrik va tabiiy naqshlar etti xil rangda tanlangan bo‘lib, xalq orasida “haft rangi” deb nomlanadi. Oqsaroyning g‘arbiy ustuni old tomonida, “Agar bizning kuch qudratimizga shubha qilsang, biz qurdirgan imoratlarga boq!” degan mashhur xitobnoma bitilgan. Bu xitobnoma va binoning salobati Amir Temur salatanatining kuch-qudratidan dalolat beradi. Darhaqiqat, hozirgi kunda Oqsaroy binosining saqlanib qolgan me’moriy qoldiqlari, u hajm jihatdan ulkan bo‘lib, o‘rta asrlarda shakl va me’moriy bezatilishi jihatdan tengi yo‘q ekanligini ko‘rsatadi.

SHahrisabzdagi o‘rta asr ar O‘rta Osiyo shaharlari me’morchiligining yana bir nodir namunalaridan biri shaharning janubi-sharqida joylashgan bitta me’morchilik majmuiga birlashgan ikkita inshoot guruhi – Dorussiodat va Doruttilovat majmualari hisoblanadi. Bu majmualarda Amir Temurning piri va ustozi SHayx SHamsiddin Kulol, otasi Amir Tarag‘ay, o‘g‘illari Jahongir Mirzo, Umarshayx Mirzolar dafn etilgan. YOzma manbalar Dorussiodat va Doruttilovatning serhasham g‘ishtin binolari o‘zining ulug‘vorligi bilan ajralib turganligi haqida ma’lumotlar beradi.

Amir Temur va temuriylar o‘z saltanatlarining markazi sifatida Samarqandining obodonligi va gullab-yashnashiga alohida e’tibor qaratganlar. 1370 yilda Samarqand davlatning poytaxti qilib olingach bu shaharga turli yillarda Isfaxon, SHeroz, Xorazm, Halab, Buxoro, Tabriz, Keshdan me’morlar va binokorlar, turli kasbdagi ustalar keltirilib saroylar, machitu-madrasalar, bog‘-rog‘lar, hashamatli binolar bunyod etilgan. Ta’kidlash joizki, mug‘ullar hukmronligi davrida butunlay vayron etilib, xarobaga aylangan Samarqand shahri Amir Temur davrida yangitdan qad rostlaydi. Tadqiqotchilarning fikricha, bu

davrda shahar tevaragi mustahkam qal'a devori bilan o'ralib, Ohanin, SHayxzoda, CHorsu, Korizgoh, So'zangaron va Fero'za kabi nomlar bilan ataluvchi oltita darvoza o'rnatiladi. Bu davrda Samarqandda SHodimulk og'a, Amir Husayn, SHirinbeka og'a kabi maqbaralar, Bibixonim masjidi, Go'rimir dahmasi, Ulug'bek rasadxonasi va madrasasi kabi ko'plab me'moriy inshootlar bunyod etiladi. Ulug'bek davrida SHohizinda ansambli to'la qurib bitkaziladi va Samarqandning Registon maydoni, san'at, madaniy hayot, hunarmandchilik va savdo-sotiq gurkirab rivojlanadi.

XIV asr oxiri –XV asr boshlarida Amir Temur va temuriylar hukmronlik qilgan davrda sug'orish tartibini qayta ko'rish va yangidan tashkil etish, yangi dehqonchilik vohalarini o'zlashtirish keng qo'lamda olib borildi. Hunarmandchilik, ichki va tashqi savdo rivoj topib, tovar-pul muomalasi o'z rivojlanishining yuqori cho'qqisiga ko'tariladi. Bularning barchasi nafaqat poytaxt Samarqandda, balki mamlakatning barcha hududlarida ulkan shaharsozlik ishlarini amalga oshirish imkoniyatini bergan edi. Misol uchun Xo'jad, O'ratepa, Qandi Bodom, Isfara, Panjikent, Andijon, Sayram, Turkiston kabi shaharlarda ko'plab davlat va jamoat madaniy binolari qad ko'taradi. Bu shaharlarda hunarmandchilikning etakchi tarmoqlari – to'qimachilik, metalga ishlov berish, kiyim tikish, qog'oz tayyorlash kabi o'nlab turlari taraqqiy etishi natijasida ular Amir Temur va temuriylar davlatining iqtisodiy, siyosiy va madiny hayotida katta ahamiyatga ega bo'ldilar.

Alohida ta'kidlan joizki, Temur va temuriylar davri shaharlarida ilm-fanning turli sohalari, madaniyat gullab yashnadi hamda davrga va hududga xos bo'lgan boy ma'naviy qadriyatlar yaratildi. Amir Temur markazlashgan mustaqil davlat barpo etganidan so'ng uni mustahkamlash uchun qattiq harakat olib bordi. Misol uchun, manbalarning guvohlik berishicha, Temur mamlakat iqtisodiyotining yaxshilanishi va taraqqiy etishiga, shaharlarining har tomonlama rivojlanishiga, karvon yo'llarini tiklash asosida savdo-sotiqning kengayishiga, hunarmandchilik va qishloq xo'jaligining rivojiga alohida ahamiyat berdi. Buning natijasi o'laroq, mamlakatning katta va kichik shaharlarida madaniy hayot rivojlanishi uchun keng

imkoniyatlar yaratiladi. SHuningdek, Temur va Temuriylar davri shaharlarida madaniy hayotning rivojlanishi uchun qulay ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar yaratilishi bilan birga Eron, Afgʻoniston, Arab mamlakatlari, ayrim Evropa davlatlari, Hindiston, Xitoy kabi davlatlar bilan savdo-sotiq, diplomatik va madaniy aloqalar tiklanadi va yoʻlga qoʻyiladi. Bunday siyosat yurgizilishi Temur va temuriylarning markazi hisoblangan Movarounnahr va Hurosondagi emas balki, ularning tasarrufida boʻlgan koʻpgina hududlardagi shaharlarining ham madaniy yuksalishiga ijobiy taʼsir koʻrsatdi.

Xullas, Amir Temur va temuriylar davrida olib borilgan siyosiy-davlat boshqaruvini mukammal tashkil etish, shaharlar taraqqiyotiga alohida eʼtibor qaratish, shahar va qishloqlarda ilm-fan va madaniyatning, sanʼatdagi xilma-xil turlarining rivojlanishi, jamiyat maʼnaviy hayotining yanada yaxshilanishiga qaratilgan edi. Amir Temur va temuriylarning ilm-fan va madaniyatni qadrlaydigan, shaharlarning har tomonlama rivojlanishi uchun alohida eʼtibor qaratadigan hukmdor boʻlganligini nafaqat yozma manbalar maʼlumotlari, balki koʻpgina shaharlarimizdagi bizga qadar etib kelgan hamda hozirgi kunda ham oʻzining goʻzalligi va ulugʻvorligini namoyish etib turgan mahobatli inshootlar yana bir bora tasdiqlaydi.

## **Xulosa**

Tarixga fikran nazar tashlaydigan bo'lsak, xalqlar, jamiyat va kishilik sivilizatsiyalari taqdirini olib qarasak, barcha madaniyatlar, jamiyatlar va xalqlar o'z mavjudlik taqdirida shakllanish va paydo bo'lish, rivojlanish hamda inqiroz jarayonlarini boshdan kechirganini kuzatishimiz mumkin. Ushbu mavjudlik davri davomida ular o'rtasida turli aloqalar, o'zaro ta'sir va o'zaro bog'liqlik tartibi mavjud edi. O'lkamiz hududlarida ilk shaharlarning paydo bo'lishi va rivojlanish jarayonlarini ham ko'p hollarda aynan mana shu aloqalar va bog'liqlik tartibi belgilab beradi.

Darslikni yaratish jarayonidagi qiyosiy tahlillar natijalariga ko'ra, zamonaviy tarix fanining dolzarb muammolaridan biri – o'zbek davlatchiligi tarixi va ilk shaharsozlik madaniyatini xolisona o'rganish va tadqiq etish muhim masala bo'lib, shaharlar taraqqiyotidagi tarixiy-madaniy jarayonlarning taraqqiyot bosqichlarini o'rganishdagi manbashunoslik va tarixshunoslik asosini moddiy va dastlabki yozma manbalar tashkil etadi. Mazkur darslikda ular urbanizatsiya jarayonlarini o'rganishda tahlil etildi va umumlashtirildi.

Urbanizatsiya jarayoni ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotning ma'lum qonuniyatlariga asoslangan sivilizatsiyaning bosqichidir. SHaharsozlikning rivojlanish jarayonlari tabiat va jamiyat taraqqiyotining oddiydan murakkabgacha bo'lgan umumiy qonuniyatlariga buysunadi. O'rta Osiyoda urbanizatsiya jarayonlarining paydo bo'lishi va rivojlanish masalalari hali ko'plab tadqiqotlar olib borishni talab etadi.

Hozirgi kunga kelib to'plangan ma'lumotlarning tahlili natijasida quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

-shahar-insoniyatning qadimgi va shu bilan birga eng zamonaviy hududiy joylashuv shaklidir. SHuningdek, shahar – inson tomonidan tabiiy bunyod etilgan hayotiy zarurat bo'lib, odamlarning har tomonlama faoliyat ko'rsatishi uchun o'ta muhimdir. SHahar – me'morchilik va qurilish faoliyatining nisbatan yuqori va murakkab ko'rinishi bo'lib unda ishlab chiqarish kuchlari, madaniy an'analar, ixtisoslashgan hunarmandchilik, diniy va dunyoviy inshootlar hamda savdo-sotiq markazlashgan bo'ladi. SHaharlarning taraqqiy etishi ko'plab omillar, avvalo,

aholining o'sishi va uning mehnat faoliyati hamda turmush tarzi bilan bevosita bog'liqdir;

-bronz davridagi mehnatning ikkinchi yirik taqsimoti ilk shaharlar shakllanib boshlanishi uchun muhim imkoniyat yaratibgina qolmay, bu jarayonning asosiy iqtisodiy omili ham bo'ldi. Ilk shaharlarning paydo bo'lishida ko'plab ijtimoiy-madaniy omillar sabab bo'lishiga qaramay, turli sharoitlarda u yoki bu guruh sabablar ustunlik qiladi. Aniq tarixiy-madaniy sharoitlarda shahar madaniyatining shakllanishi ijtimoiy-iqtisodiy (hunarmandchilik va savdo-sotiqning rivojlanishi), harbiy-siyosiy (mudofaa inshootlariga bo'lgan ehtiyoj) va boshqaruv (boshqaruv tizimining ajralishi) tartiblarining mavjudligi bilan uzviy bog'liqdir;

-jamiyat hayotida mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, o'troq dehqonchilikning taraqqiy etishi, ixtisoslashgan hunarmandchilik hamda ishlab chiqaruvchi xo'jalikning rivojlanishi kabi omillar jahon tarixidagi ilk shaharlar paydo bo'lishi uchun ham xosdir. Qadimgi SHarq shaharsozlik madaniyati o'ziga xos yo'nalish bo'yicha rivojlangan bo'lsada, ko'p hollarda bir-biri bilan o'xshashlik topadi. Bu o'xshashlikni qiyosiy tahlil asosida O'rta Osiyo shahar madaniyati taraqqiyotida ham kuzatish mumkin.

-O'rta Osiyodagi dastlabki shahar va shahar ko'rinishidagi markazlar hamda manzilgohlarning rivojlanishini quyidagi davrlarga ajratish mumkin:

**I davr** – mil. avv. III-II ming yillik birinchi yarmi – Janubiy Turkmaniston (Oltintepa, Namozgoh), YUqori Zarafshon (Sarazm), Janubiy O'zbekiston (Sopollitepa);

**II davr** – mil. avv. II ming yillikning o'rtalari – Janubiy Turkmaniston (Gonur), Janubiy O'zbekiston (Jarqo'ton);

**III davr** – mil. avv. II ming yillikning oxiri – I ming yillikning o'rtalari – Surxondaryo, (Qiziltepa), Qashqadaryo (Erqo'rg'on, Uzunqir), Xorazm (Ko'zaliqir), Farg'ona, Dalvarzin va Zarafshon vohasi (Afrosiyob, Ko'ktepa),.

-mil. avv. III-II ming yilliklarga kelib aholi xo'jalik yuritishning ma'lum ko'rinishlariga, ya'ni vohalarda, ko'llar va soylar bo'ylarida dehqonchilikka, dasht va tog' oldi hududlarida chorvachilikka o'tib oldi. Aynan mana shu davrda

murakkab istehkomlar va rivojlangan hunarmandchilikka ega bo'lgan ko'p sonli o'troq manzilgohlar paydo bo'ladiki, ular ushbu hududlarda ilk shaharlarning shakllanib taraqqiy etishida muhim ahamiyat kasb etdi.

-bronza davri O'rta Osiyo hududlarida taraqqiyot darajasi nuqtai nazaridan turli tarixiy-madaniy regionlar mavjud bo'lib ular o'rtasidagi turli munosabatlarning kuchliligi hamda qarama-qarshiligi madaniy hayotning yangi halqasida ikkita etnik madaniy tizimning (o'troq va ko'chmanchi) bir xil darajada bo'lmagan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi tufayli yanada murakkablashadi. Ushbu ikki etno-madaniy tizimda geosiyosiy aloqalar madaniy-ijtimoiy munosabatlarga ko'ndalang turadi. Natijada O'rta Osiyoning madaniy maydonida ayrimlari inqirozga uchragan, boshqa birlari shakllana boshlagan, ba'zilar qo'shib ketgan ijtimoiy qurilmalarning qayta guruhlashuv jarayoni yanada faollashadi. Bu murakkab tarixiy-madaniy jarayonlar dastavval, Namozgoh, Oltintepa, Sopollitepa, Gonur, Mergar, SHahri So'xta kabi ilk urbanistik markazlarning rivojlanishi davomida bo'lib o'tganiligi kuzatiladi. Madaniy ekspansiya ko'p hollarda kuchli etno-siyosiy to'qnashuvlar bilan birga bo'lib o'tadi hamda bu jarayon ijtimoiy vaziyat va urbanistik taraqqiyot xususiyatlari bilan bevosita bog'liq holda kechadi.

## **Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati**

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'k, -T., «SHarq», 1998.
2. Karimov I. A. Amir Temur haqida so'z. Toshkent. "O'zbekiston", 1996.
3. Asqarov A. Eng qadimgi shahar. - T. 2001.
4. O'zbekiston tarixi. A. Sagdullaev, B.Eshov tahriri ostida.-T, Universitet, 1997.
5. Eshov B. Sivilizatsiya tizimida ilk shaharlar. - T, 2004.
6. Eshov B. O'rta Osiyoning qadimgi shaharlari tarixi. T, 2008
7. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. Toshkent, "SHarq", 2000.
8. Abduraimov M. Temur va To'xtamish. Toshkent, G'ofur G'ulom, 2000.
9. Amir Temur va uning dunyo tarixidagi o'rni // Xalqaro konferensiya materiallari, Samarqand, 1996.
10. Ahmedov B. Amir Temurni yod etib, Toshkent, O'zbekiston, 1996.
11. Boboev H. B. Amir Temur va temuriylar saltanati. Toshkent. Kamalak, 1996.